ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

QUR'ON VA HADIS MATNLARI ASOSIDA I'ROB TAHLILI (إعراب القرآن): ARAB TILI NAHVI VA MUQADDAS MATNLAR TAHLILINING O'ZARO ALOQADORLIGI

Rashidova Umida Mirabitovna
Alfraganus universiteti
Sharq felologiyasi talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21391907

Annotatsiya: Mazkur maqola arab tili nahvining amaliy qo'llanish sohalaridan biri bo'lgan "i'robul Qur'on" (إعراب القرآن) — Qur'oni karim va hadis matnlarining grammatik-sintaktik tahlili ilmini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada ushbu ilmning paydo bo'lish tarixi, uning asosiy maqsad va vazifalari, Qur'on matnidagi murakkab i'rob holatlarining tahlil usullari, hadis matnlari i'robining o'ziga xos xususiyatlari hamda i'robul Qur'onning tafsir ilmi bilan aloqadorligi izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va matn tahlili metodlaridan foydalanilgan.
Kalit so'zlar: إعراب القرآن, i'robul Qur'on, Qur'on tili, hadis matnlari, qiroat, tafsir, nahv, arab tili grammatikasi, muqaddas matn tahlili

KIRISH. Arab tili nahvining eng nozik va mas'uliyatli qo'llanish sohalaridan biri — Qur'oni karim va hadisi sharif matnlarining grammatik tahlilidir. Bu soha arab tilshunosligida "إعراب القرآن" (Qur'on i'robi) nomi bilan alohida ilm sifatida shakllangan bo'lib, muqaddas matnning har bir so'zi, har bir harakati (fatha, damma, kasra)ning grammatik asosini ochib berishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Qur'on matni — arab tilining eng yuksak uslubiy namunasi bo'lib, uning to'g'ri tushunilishi bevosita to'g'ri i'rob tahliliga bog'liq. Tarixan Qur'on qiroatidagi xatolarning oldini olish, turli qiroat farqlarini grammatik jihatdan asoslash hamda ma'noning noaniq qolishining oldini olish zarurati aynan i'robul Qur'on ilmining vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

Maqolaning maqsadi — i'robul Qur'on ilmining tarixiy shakllanishini, uning asosiy vazifalarini hamda amaliy tahlil usullarini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) i'robul Qur'on ilmining paydo bo'lish tarixini yoritish; 2) uning maqsad-vazifalarini aniqlash; 3) Qur'on matnidagi murakkab i'rob holatlarini misollar asosida tahlil qilish; 4) hadis matnlari i'robining o'ziga xosligini ko'rsatish. Tadqiqotda tavsifiy va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

I'robul qur'on ilmining paydo bo'lishi va tarixiy taraqqiyoti. I'robul Qur'on ilmining ildizlari arab tili nahvining shakllanish davriga, ya'ni hijriy birinchi asrning oxiri — ikkinchi asrning boshlariga borib taqaladi. Rivoyatlarga ko'ra, arab bo'lmagan xalqlarning islomni qabul qilishi bilan Qur'on qiroatida xatolar (lahn) paydo bo'la boshlagan, bu esa nahv ilmining, jumladan uning Qur'onga tatbiq etilishi — i'robul Qur'on sohasining rivojlanishiga turtki bergan.

Dastlabki mustaqil asarlardan biri sifatida Az-Zajjaj (vafoti hijriy 311-yil)ning "Ma'āni al-Qur'ān wa I'rābuh" asari alohida ahamiyatga ega, unda muallif Qur'on oyatlarining grammatik tahlilini alohida-alohida ko'rsatib bergan. Shuningdek, An-Nahhas (vafoti hijriy 338-yil)ning "I'rāb al-Qur'ān" asari ham bu sohaning mustaqil ilm sifatida shakllanishida muhim bosqich bo'lgan. Keyinchalik bu an'ana Ibn al-Anbārī, Al-'Ukbarī kabi olimlar tomonidan davom ettirilib, mukammal i'rob to'plamlariga aylantirilgan.

Zamonaviy davrda ham i'robul Qur'on mavzusida ko'plab tadqiqotlar olib borilmoqda, xususan Muhyiddin ad-Darvish kabi zamonaviy olimlarning "I'rāb al-Qur'ān al-Karīm wa Bayānuh" nomli ko'p jildlik asari bu an'anani davom ettiruvchi eng mukammal zamonaviy namunalardan biri hisoblanadi.

I'robul qur'onning maqsad va vazifalari. I'robul Qur'on ilmi bir necha muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, u Qur'on matnidagi noaniq yoki bir necha xil tushunilishi mumkin bo'lgan iboralarning grammatik asosini ochib beradi, bu esa tafsir olimlariga ma'noni to'g'ri va asosli tarzda izohlash imkonini beradi. Ikkinchidan, u turli qiroat (qiroat sab'a — yetti mashhur qiroat) o'rtasidagi farqlarni grammatik jihatdan asoslaydi — chunki ba'zi qiroat farqlari aslida bir xil matnning turlicha i'rob qilinishi natijasida yuzaga keladi.

Uchinchidan, i’robul Qur’on Qur’on tilining yuksak uslubiy-badiiy xususiyatlarini, xususan taqdim-ta’xir, hazf (tushirish), ziyoda kabi uslubiy vositalarning grammatik asosini ko‘rsatib beradi, bu esa Qur’on matnining betakror uslubini chuqurroq anglash imkonini yaratadi. To‘rtinchidan, bu ilm arab tili nahvining o‘zi uchun ham boy manba hisoblanadi — ko‘plab nahviy qoidalar aynan Qur’on oyatlaridagi misollar asosida shakllangan yoki mustahkamlangan.

Qur’on matnidagi murakkab i’rob holatlari: Tahlil namunalari. Qur’on matnida i’rob nuqtai nazaridan murakkab yoki bahsli hisoblangan ko‘plab oyatlar mavjud bo‘lib, ularning tahlili nahv olimlari o‘rtasida asrlar davomida davom etib kelgan. Masalan, "الحمد لله رب العالمين" oyatida الْحَمْدُ so‘zining marfu’ kelishi haqida olimlar turlicha izoh berishgan — ba’zilari uni mubtada, ba’zilari esa taqdiri fe’l (yashirin fe’lning foili) sifatida tahlil qilishgan, garchi natijaviy i’rob (raf’) bir xil bo‘lsa-da, uning nahviy asoslanishi turlicha bo‘lgan.

Yana bir murakkab misol — "وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ" (Niso surasi) iborasi bo‘lib, bu yerda الْمُقِيمِينَ so‘zining mansub kelishi, garchi u atrofidagi boshqa so‘zlar marfu’ bo‘lsa-da, nahv olimlari orasida katta bahsga sabab bo‘lgan — ko‘pchilik buni "madh uchun mansub qilingan istisno" (an-nasbu ‘alal-madh) sifatida izohlaydi, ya’ni bu so‘z maxsus ta’kid-madh maqsadida umumiy i’rob qoidasidan chetga chiqarilgan.

Bunday misollar shuni ko‘rsatadiki, Qur’on matnining i’rob tahlili shunchaki mexanik qoida qo‘llash emas, balki chuqur uslubiy-mantiqiy fikrlashni talab qiluvchi murakkab ilmiy jarayondir. Aynan shu sababli klassik tafsir kitoblarining aksariyati (masalan Az-Zamaxshariyning "Al-Kashshof"i) i’rob tahliliga alohida katta e’tibor qaratadi.

Hadis matnlari i’robining o‘ziga xos xususiyatlari. Hadis matnlarining i’rob tahlili Qur’on i’robidan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Birinchidan, Qur’on matni so‘zma-so‘z, harflari o‘zgarmas holda saqlanib kelgan mutavotir matn bo‘lsa, hadis matnlarida rivoyat qilish jarayonida ba’zan ma’no bo‘yicha rivoyat (riwāya bi al-ma‘nā) yuz berganligi sababli, bir xil hadisning turli isnodlarida so‘z tartibi yoki shakli biroz farq qilishi mumkin, bu esa i’rob tahlilida qo‘shimcha ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Ikkinchidan, hadis matnlari Payg‘ambar alayhissalomning kundalik nutq uslubini aks ettirgani sababli, ularda Qur’onga xos yuksak she’riy-uslubiy murakkablik kamroq uchraydi, biroq shu bilan birga so‘zlashuv uslubiga xos ba’zi qisqartirilgan yoki norasmiy konstruksiyalar ko‘proq uchraydi. Shu sababli hadis i’robi bilan shug‘ullanuvchi olimlar (masalan Ibn Malik "Sharh ‘Umdat al-Ahkām" kabi asarlarida) muayyan hadis to‘plamlariga alohida i’rob sharhlari yozganlar.

Uchinchidan, hadis matnlarining i’robi ko‘pincha hadisning fiqhiy-huquqiy xulosalari bilan chambarchas bog‘liq holda tahlil qilinadi — chunki bitta so‘zning i’rob holati o‘zgarishi ba’zan hukmning o‘zgarishiga olib kelishi mumkin, bu esa hadis i’robini nafaqat tilshunoslik, balki fiqh ilmi nuqtai nazaridan ham muhim qiladi.

I’robul qur’onning tafsir ilmi bilan aloqadorligi. I’robul Qur’on va tafsir ilmi o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjud — grammatik tahlilsiz to‘g‘ri tafsir qilish mumkin emas, chunki oyatning ma’nosi ko‘p hollarda uning i’rob holatiga bevosita bog‘liq. Shu sababli klassik tafsir maktablarida "tafsir bi al-lug‘a" (til asosida tafsir) deb ataluvchi yo‘nalish alohida rivojlangan bo‘lib, unda mufassirlar avval oyatning grammatik tuzilishini aniqlab, so‘ngra shu asosda ma’noviy xulosalar chiqarganlar.

Shu bilan birga, i’robul Qur’on tafsirdan farqli o‘laroq, ma’no tahliliga emas, balki bevosita grammatik-sintaktik tuzilishga e’tibor qaratadi — u "nima ma’noni anglatadi" degan savoldan ko‘ra "qanday grammatik asosda shu ma’noni anglatadi" degan savolga javob beradi. Bu ikki ilm bir-birini to‘ldiruvchi, ammo metodologik jihatdan farqlanuvchi ikki mustaqil soha sifatida qaraladi.

Qiroat farqlarining i’rob asoslari. I’robul Qur’onning eng nozik va ilmiy jihatdan boy sohalaridan biri — turli qiroatlar o‘rtasidagi farqlarni grammatik jihatdan asoslashdir. Ma’lumki, Qur’oni karim yetti (ba’zi rivoyatlarda o‘n) mashhur qiroat orqali rivoyat qilib kelingan bo‘lib, ularning ba’zilari fe’l va ismlarning i’rob shaklida farq qiladi. Masalan, مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ va مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ (Fotiha surasi) qiroatlaridagi farq shunchaki talaffuz emas, balki har ikkala shaklning ham mustaqil grammatik-semantik asosga ega ekanligini ko‘rsatadi — birinchisi "egasi", ikkinchisi esa "podshohi" ma’nosini beradi.

Bunday qiroat farqlarini i’rob nuqtai nazaridan tahlil qilish nafaqat tilshunoslik, balki aqida va fiqh nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega, chunki har bir qiroat o‘zining mustaqil ma’no qatlamini olib keladi va bu Qur’on matnining ma’no boyligini yanada kengaytiradi. Nahv olimlari bunday holatlarda odatda ikkala qiroatning ham grammatik jihatdan to‘g‘ri va asoslangan ekanligini ko‘rsatishga

harakat qilishgan, bu esa i’robul Qur’onning tanqidiy emas, balki izohlovchi-asoslovchi vazifasini yana bir bor tasdiqlaydi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, i’robul Qur’on ilmi arab tili nahvining Qur’oni karim matniga tatbiq etilishi natijasida shakllangan mustaqil ilmiy soha bo‘lib, uning ildizlari hijriy birinchi-ikkinchi asrlarga borib taqaladi va Az-Zajjaj, An-Nahhas kabi olimlarning asarlarida dastlabki mustaqil shaklini olgan.

Ikkinchidan, i’robul Qur’onning asosiy vazifalari — matndagi noaniqliklarni grammatik jihatdan hal qilish, qiroat farqlarini asoslash, uslubiy vositalarning nahviy negizini ochib berish hamda nahv ilmining o‘zini boyitishdan iborat ekanligi aniqlandi.

Uchinchidan, Qur’on va hadis matnlari i’robi o‘rtasida sezilarli farqlar mavjud — Qur’on matnining mutavotirligi va yuksak uslubiy murakkabligi, hadis matnlarining esa ma’no bo‘yicha rivoyat qilinishi va fiqhiy jihatlarga bog‘liqligi bu ikki sohani metodologik jihatdan farqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, i’robul Qur’on arab tili nahvi va islom ilmlari (tafsir, fiqh, hadis)ning kesishgan nuqtasida turuvchi, alohida chuqur bilim va yuqori malaka talab qiluvchi ilmiy soha bo‘lib, uni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki diniy matnlarni to‘g‘ri anglash uchun ham muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Az-Zajjāj, Ibrāhīm ibn as-Sarī. Ma‘ānī al-Qur’ān wa I‘rābuh. — Bayrūt: ‘Ālam al-Kutub.
2. An-Naḥḥās, Abū Ja‘far. I‘rāb al-Qur’ān. — Bayrūt: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya.
3. Az-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq at-Tanzīl. — Bayrūt: Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
4. Ad-Darwīsh, Muḥyī ad-Dīn. I‘rāb al-Qur’ān al-Karīm wa Bayānuh. — Dimashq: Dār al-Irshād.
5. Ibn al-Anbārī, Abū al-Barakāt. Al-Bayān fī Gharīb I‘rāb al-Qur’ān. — Al-Qāhira: Al-Hay’a al-Miṣriyya al-‘Āmma li-l-Kitāb.
6. Ḥasan, ‘Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma‘ārif, jild I.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.